Waar de geschiedenis begon

Nederlandse onderzoekers in de ban van spijkerschrift, hiërogliefen en aardewerk

Uitgave naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1939-2014

O.E. Kaper en J.G. Dercksen (red.)

— 2014 —

Alle rechten voorbehouden / © 2014
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
Witte Singel 25
Postbus 9515
2300 RA Leiden
NinoPublications@hum.leidenuniv.nl
www.nino-leiden.nl

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van Shell Nederland B.V.
en Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux".

EX ORIENTE LUX

Omslag: kalkstenen beeld van een Sumerische priester uit Chafadje, in 1939 gekocht door F.M.Th. Böhl in Irak (© RMO, Inv. Nr. B 1940/5.1). Böhl maakte in de jaren '20-'30 ook de zwartwit-opnames, die hij gebruikte bij lezingen. Op de voorkant de piramide van Cheops in Giza, Egypte; op de achterkant v.l.n.r. reliëf van Sjapur I in Naqsh-e Radjab, Iran, de brug te Pol-e Dokhtar in Luristan, Iran, en de Grote Sfinx in Giza (collectie NINO).
Binnenzijde omslag: twee kaarten van het Nabije Oosten. In rood aangegeven zijn de vindplaatsen waar Nederlandse onderzoekers actief zijn of waren, zoals beschreven in dit boek. Voorin: Turkije, Syrië, Egypte, achterin: Syrië, Irak. Ontwerp en opmaak door Martin Hense.

Waar de geschiedenis begon: Nederlandse onderzoekers in de ban van spijkerschrift, hiërogliefen en aardewerk. Uitgave naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1939-2014 / onder redactie van O.E. Kaper en J.G. Dercksen.
ISBN 978-90-6258-248-8

Opmaak en druk: Peeters Publishers, Leuven.

Inhoudsopgave

Prof. dr. Jan Peters, Voorwoord VII
Prof. dr. Jesper Eidem, Voorwoord IX
Olaf E. Kaper en Jan Gerrit Dercksen, Inleiding XI

I. *Nederlanders in het oude Nabije Oosten en Egypte: Mensen en objecten*

Carolien van Zoest en Sebastiaan Berntsen, 75 jaar NINO: Geschiedenis van het Instituut in hoofdlijnen 3
Marten Stol, De assyriologie in Nederland 31
Olaf E. Kaper, De geschiedenis van de egyptologie aan Nederlandse universiteiten . . 39
Theo van den Hout, "Jong, maar... belangrijk": Korte geschiedenis van de Nederlandse Hethitologie 63
Lucas Petit, Oud en verzameld: Nederlandse collecties uit het Nabije Oosten 73
Hans D. Schneider, Egyptische oudheden in Nederlandse musea 89

II. *Nederlanders in het oude Nabije Oosten en Egypte: Onderzoek*

Jan Gerrit Dercksen, Handelaars van vóór de Zijderoute: De Assyrische kooplieden in Anatolië en de studie van het Oudassyrisch in Nederland 105
Diederik Meijer, Modern Nederlands onderzoek in het Nabije Oosten: Selenkahiye en Tell Hammam al-Turkman 119
Olivier Nieuwenhuyse, Graven voor het water komt 133
Bleda S. Düring, Over de oorsprong van oorlog in het oude Nabije Oosten 141
Wilfred H. van Soldt, Een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van Noord-Irak: Een dynastie van koningen in Tell Satu Qala 155
Klaas R. Veenhof, Oudbabylonische brieven als bron van recht 167
Gerrit van der Kooij, "Palestijnse Oudheidkunde": Archeologisch onderzoek in Jordanië en Palestina-Westbank, 1960-2014 181
Rob Demarée, Leiden – Deir el-Medina v.v. 207
Jacques van der Vliet, De bisschop en de dood: Een middeleeuwse grafkelder in Dongola (Soedan) 215

III. *Lopende Nederlandse opgravingen in Egypte en het Nabije Oosten*

Jesper Eidem, De cirkel gesloten: Het koninkrijk van Sjamsji-Adad 229
Fokke Gerritsen, Klei wordt aardewerk en melk wordt yoghurt: Neolithische innovaties te Barcın Höyük 247
Jacob Roodenberg & Songül Alpaslan Roodenberg, Neolithische bewoning van het oostelijke Marmara-gebied in Noordwest-Anatolië 259
Peter M.M.G. Akkermans en Harmen O. Huigens, De archeologie van de Zwarte Woestijn: Jebel Qurma in Noordoost-Jordanië 277
René T.J. Cappers, Graanteelt in Romeins Egypte: Nieuwe inzichten op basis van onderzoek aan plantenresten uit Karanis (Fajoem; Egypte) 287
Jacobus van Dijk, Het tempeldomein van de Egyptische godin Moet in Karnak . . . 301
Olaf E. Kaper, Tempels, papyri en lemen huizen: Nederlands onderzoek in de oase Dachla 317
Maarten J. Raven, Eenheid in verscheidenheid: Veertig jaar opgraven in het Nieuwerijks grafveld van Sakkara 325

Over de auteurs 339

Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO): Publicaties 1939-2014 . . . 345

Index van persoonsnamen 357
Index van plaatsnamen 361

Het tempeldomein van de Egyptische godin Moet in Karnak

Jacobus van Dijk

Ten zuiden van het immense tempelcomplex van de god Amon in Karnak, dat ieder jaar bezocht wordt door honderdduizenden toeristen van over de hele wereld, ligt een kleiner tempeldomein dat tot voor kort niet voor bezoekers toegankelijk was en dat alleen al daarom veel minder bekend is. Daarin bevindt zich de belangrijkste tempel van de Egyptische godin Moet, de vrouwelijke metgezel van Amon (Afb. 1). In dit tempeldomein vindt al sinds 1976 archeologisch onderzoek plaats door een expeditie van het Brooklyn Museum te New York onder leiding van Richard Fazzini. Aan deze opgravingen nemen sinds het midden van de jaren '80 twee egyptologen van de Rijksuniversiteit Groningen deel, prof. Herman te Velde en de schrijver van dit hoofdstuk. Belangrijkste doel van het onderzoek is meer te weten te komen over de complexe bouwgeschiedenis van de tempel en van het ommuurde domein waarin deze zich bevindt. Bovendien moesten de goeddeels ongepubliceerde religieuze teksten op de muren en poorten, die veel licht werpen op de godin Moet, haar mythologie en de rituelen in haar tempel, worden uitgegeven, vertaald en geïnterpreteerd.

1. Satelliet-opname van het domein van Moet, met de Tempel van Moet omgeven door het Isjeroe-meer en tempels A, B, C en D. Overige markeringen: 1. poort van Thoetmosis III; 2. poort van Taharqa; 3. de contratempel. Bron: Google Earth.

Sinds 2001 hebben wij gezelschap gekregen van een team van de Johns Hopkins University in Baltimore, geleid door Betsy Bryan. De Brooklyn-expeditie concentreert zich sindsdien op het noordelijke deel van het tempeldomein, met de Eerste Pyloon van de Moet-tempel en alles wat ten noorden, ten oosten en ten westen daarvan ligt, terwijl de expeditie van Baltimore de eigenlijke tempel van Moet met het heilige meer en het terrein daaromheen onderzoekt. De laatste jaren hebben de beide expedities in nauwe samenwerking met het American Research Center in

Egypt en de Egyptische Oudheidkundige Dienst het tempeldomein geschikt gemaakt voor bezoekers en op 11 januari 2014 werd het officieel voor toeristen opengesteld door de Minister van Oudheden, Dr Mohammed Ibrahim.

Locatie

Het domein van Moet ligt zoals gezegd ten zuiden van dat van Amon en is daarmee verbonden door een processieweg die vanuit het hart van de tempel van Amon via een reeks pylonen naar de Tiende Pyloon en vandaar naar de hoofdingang van de Moet-tempel leidt. Tussen de Tiende Pyloon en de poort van Moet wordt deze weg geflankeerd door majestueuze ramssfinxen. Oorspronkelijk waren dat 'echte' sfinxen, d.w.z. leeuwen met mensenhoofd, in dit geval om en om de hoofden van Achnaton en Nefertiti. Na de Amarnatijd, in de tijd van Toetanchamon, Eje en Horemheb, zijn deze hoofden verwijderd en vervangen door ramskoppen. Bij de grote religieuze feesten, en dan met name het Opetfeest, dat eens per jaar in de tempel van Luxor gevierd werd, kwam Amon langs deze route naar Moet om haar op te halen. Vervolgens gingen zij samen vanuit de poort van Moet linksaf naar de processieweg die vanuit de tempel van Chonsoe, het kind van Amon en Moet, loopt. Op deze driesprong sloegen zij opnieuw linksaf om gedrieën via een lange sfinxenallee die uitkomt bij de pyloon van de tempel van Luxor zuidwaarts te trekken. De Moet-tempel maakt dus deel uit van het netwerk van Thebaanse tempels, het religieuze landschap van de stad Thebe. Maar ook in het tempeldomein zelf vonden uiteraard allerlei rituelen plaats, zowel in de dagelijkse cultus als tijdens belangrijke periodieke feesten. De godin Moet is de godin van het koningschap en van de kronen van de farao. Zij is de vrouwelijke tegenhanger van de schepper- en zonnegod Amon-Re en fungeert als diens echtgenote, dochter en moeder. Bij haar verwekt Amon-Re zichzelf en uit haar wordt hij steeds opnieuw geboren; zij is "de moeder van haar verwekker", "de dochter-moeder die haar verwekker ter wereld brengt", zoals de teksten het uitdrukken. Over de complexe mythologie en de theologische speculaties van de Egyptische priesters met betrekking tot deze godin zullen wij het hier verder niet hebben; wie hierover meer wil weten vindt daarvoor aanknopingspunten in de literatuurlijst aan het eind van dit hoofdstuk. In plaats daarvan volgt nu een korte beschrijving van de belangrijkste elementen van dit tempeldomein en van de bouwgeschiedenis ervan.

Vroeger onderzoek

Bij Egypte-liefhebbers is de Moet-tempel voornamelijk bekend vanwege het zgn. Isjeroe, het hoefijzervormige, met brede rietkragen omzoomde meer dat de tempel aan drie kanten omsluit, en vanwege de vele tientallen granodiorieten beelden van de godin Sachmet (een andere naam voor Moet) die in en rond de tempel

stonden opgesteld. Bij Negentiende-eeuwse romantische schilders waren de leeuwenkoppige godinnenbeelden, half verscholen in het riet van het meer en beschenen door het licht van de ondergaande zon, een geliefd onderwerp, waarbij de werkelijke situatie nogal eens geweld werd aangedaan. Wetenschappelijk onderzoek is er ook al vroeg geweest: de geleerden van Napoleons expeditie naar Egypte hebben in de *Description de l'Égypte* (1809-1822) een plattegrond van het tempeldomein opgenomen en ook de Pruisische expeditie van C.R. Lepsius heeft in de jaren 1840 het terrein bezocht en beschreven en er enkele inscripties opgetekend. De eerste echte opgraving vond plaats in de jaren 1895–97 door twee Engelse dames, Margaret Benson en Janet Gourlay. Hun verslag, in 1899 gepubliceerd als *The Temple of Mut in Asher* is van onschatbare waarde, ook al bevat het een naar huidige maatstaven nogal onvolledige beschrijving van hun werk. In dit boek is ook de eerste gedetailleerde plattegrond van de tempel te vinden. In de jaren 1920 hebben Franse archeologen als Maurice Pillet enkele seizoenen in het Moet-domein gewerkt en in de vroege jaren '50 heeft Serge Sauneron de teksten op de grote toegangspoort in de noordzijde van de omwalling gekopieerd (in 1983 samen met een studie van de architectuur postuum gepubliceerd). In 1976 nam, zoals we al gezien hebben, het Brooklyn Museum de concessie over.

De hoofdelementen

De huidige omwalling van het domein van Moet omsluit een terrein van ongeveer 250 x 350 m. Deze hoge tichelstenen muur dateert grotendeels uit de Ptolemeeëntijd; oorspronkelijk was het domein van Moet aanzienlijk kleiner en enkele tempels die nu binnen de omwalling liggen, werden gebouwd op locaties die buiten het toenmalige kleinere domein lagen. Ten westen van het Isjeroe-meer is een restant te zien van de omwalling uit de tijd van de 18de dynastie met een poort van Thoetmosis III. Het hoofdgebouw van het complex is uiteraard de tempel van Moet zelf en het heilige meer dat het gebouw omgeeft. De naam *Isjeroe* duidt in Egyptische teksten in de eerste plaats het heilige meer aan, maar wordt soms ook voor de tempel en het tempeldomein gebruikt. Behalve de Moet-tempel zijn er vier andere tempels, aangeduid met de letters A, B, C en D, en een aantal kleinere kapellen en andere bijgebouwtjes (Afb. 2a-b). Het grote gebied ten zuiden van het Isjeroe-meer is nog grotendeels archeologisch onbekend terrein, maar de Baltimore-expeditie heeft hier in de eerste jaren van het nieuwe millennium opgravingen verricht en daarbij zijn vooral huizen en werkplaatsen voor voedselproductie zoals graanschuren en bakkerijen uit de 18de dynastie aangetroffen. In de tijd na het Nieuwe Rijk (de zgn. Derde Tussenperiode) en in de Saïtische tijd werden deze gebieden hergebruikt. De mensen die hier woonden en werkten stonden vermoedelijk ten dienste van de dagelijkse voedseloffers in de tempel en het levensonderhoud van de priesters. Incidenteel zijn ook graven in dit terrein aangetroffen.

2. Twee (gekromde) panorama-foto's, genomen vanaf de noordmuur van de omwalling. Behalve tempels A t/m D zijn aangegeven: 1. poort in de Eerste Pyloon van de Moet-tempel; 2. drempel van de nu verdwenen Eerste Pyloon van Tempel A; 3. poort van Taharqa; 4. kapel van Horwedja (niet op originele locatie).

De tempel van Moet

Hoe oud de tempel van Moet precies is, is nog steeds onduidelijk. Dat er hier al in het Middenrijk een tempel was lijkt niet onwaarschijnlijk, en de Baltimore-expeditie heeft ook aanwijzingen gevonden dat er al een gebouw was vóór het Nieuwe Rijk, maar of dat al een aan Moet gewijde tempel was is hoogst onzeker. Benson en Gourlay vonden in de proefsleuven die zij rondom de achterkant van de tempel groeven enkele fragmenten van beelden uit het Middenrijk, maar de inscripties daarop noemen de godin Moet niet. In het meest noordelijke deel van het tempeldomein, vlak achter de grote toegangspoort in de omwalling, vond de Egyptische Oudheidkundige Dienst in 2004 resten van huizen met Middenrijks aardewerk, maar dat terrein lag toen nog een flink eind buiten het domein van Moet. De oudste elementen van de Moet-tempel schijnen uit de vroege 18de dynastie te dateren, maar niets van de bestaande architectuur en decoratie is ouder dan de tijd van Hatsjepsoet en Thoetmosis III. Met name koningin Hatsjepsoet heeft de tempel aanzienlijk uitgebreid, ook al is veel van wat zij bouwde bij latere verbouwingen en uitbreidingen weer afgebroken en hergebruikt in de fundering van de nieuwere delen, waaruit zij bij onderzoek door het team van Baltimore te voorschijn kwamen. Deze en andere, vaak schitterend gedecoreerde blokken zijn nu in een klein openluchtmuseum aan de achterkant van de tempel tentoongesteld. Bij deze vondsten waren ook een aantal zuiltrommels met inscripties die vermelden dat zij eens stonden in een "Hal van Dronkenschap";

deze zuilen zijn inmiddels weer opgebouwd, zij het niet op hun oorspronkelijke locatie. Muziek en dans en rituele dronkenschap en extase waren een belangrijk onderdeel van de cultus van Moet, zoals ze dat ook waren in die van verwante godinnen elders in Egypte.

De huidige tempel is het resultaat van eeuwenlange bouwwerkzaamheden, zoals dat ook bij de grote Amon-tempel het geval is. Een belangrijk verschil met deze tempel is dat in die van Moet vrijwel overal alleen de onderste blokken van de muren bewaard zijn gebleven. Veel van de bouwblokken uit het domein van Moet zijn in de 19de eeuw afgevoerd, o.a. om er een suikerfabriek mee te bouwen. Dat betekent dat een groot deel van de oorspronkelijke reliëfs en inscripties is verdwenen, zodat we voor de datering vaak op stilistische criteria zijn aangewezen.

De tempel ligt uiteraard in het verlengde van de grote poort in de noordmuur van de omwalling. Deze poort is gebouwd door Ptolemeus II, hoewel ook Ptolemeus VI nog aan de decoratie heeft bijgedragen. Aan de eigenlijke poort heeft een latere Ptolemeus, wiens cartouches blanco zijn gelaten, nog een voorportaal toegevoegd. De poort is ongetwijfeld van hetzelfde formaat geweest als die voor de Chonsoe-tempel (de Bab el-Amara, ook wel de Poort van Euergetes genoemd) in de omwalling van Amon, maar ook hier zijn bij het Moet-complex alleen de onderste bouwlagen bewaard gebleven. Gelukkig zijn er op de restanten van de ooit zo imposante poort en het voorportaal nog tal van religieuze teksten bewaard gebleven, met o.a. een litanie aan Moet en een religieuze kalender van de verschillende feestdagen die in de tempel gevierd werden. Ook is er een scène waarin de koning Moet begroet in het gezelschap van op harp en tamboerijn musicerende godinnen (Afb. 3). Dat de grote toegangspoort uit de Ptolemeïsche tijd dateert bewijst dat de omwalling, en zeker het noordelijk deel ervan ook uit deze tijd moet stammen, en niet uit de Romeinse tijd, zoals men soms kan lezen. Wel is het zo dat de muur kennelijk na een uitzonderlijk hoge Nijloverstroming beschadigd was geraakt en dat de keizers Augustus en Tiberius de omwalling toen hebben gerepareerd. Daarvan getuigen diverse stèles van Tiberius, waarvan er één te zien is in het Allard Pierson Museum in Amsterdam.

3. Koning en twee musicerende godinnen; oostwand van het voorportaal van de grote poort in de omwalling.

Pylonen en hoven

Eenmaal door de poort komen we aan in een voorhof met op de centrale as een portiek bestaande uit vier rijen van zeven zuilen met verbindende muurpanelen. Deze vervangt een oudere portiek die vrijwel zeker in de 25ste dynastie werd gebouwd; er stonden ter weerszijden twee rammen van roze graniet opgesteld met afbeeldingen en inscripties van farao Taharqa. De huidige versie dateert uit de Ptolemeeëntijd. Van de decoratie is maar weinig over; alleen in het meest zuidelijke gedeelte zijn nog grote figuren van de god Bes te zien, een god die geassocieerd wordt met muziek, dans en erotiek, maar ook met de bescherming van moeder (Moet) en kind (Chonsoe). Links, vlak bij de pyloon, is tussen de zuilen een klein kamertje gebouwd dat eruit ziet als een poortwachtershuisje, maar waarvan de functie onbekend is.

Het eigenlijke front van de tempel is de Eerste Pyloon, die geheel van kleitichels gebouwd is, behalve de toegangspoort, die van zandsteen is. Deze poort bevat enkele reliëfs uit de tijd van Seti II en bouwinscripties van Ramses III, IV, VI en VII. Het is mogelijk dat deze elementen oorspronkelijk deel uitmaakten van de poort in de Ramessidische omwalling van de tempel, die later is omgebouwd tot een pyloon. De oorspronkelijke poort werd daarbij aanzienlijk vergroot en gedecoreerd door Ptolemeus VI (met toevoegingen van Ptolemeus XII), waarbij de Ramessidische teksten deels opnieuw werden aangebracht. De uitgebreide religieuze teksten zijn van groot belang voor onze kennis van de mythologie van Moet en van de cultus in haar tempel.

Achter de pyloon ligt de Eerste Hof; de muren daarvan, met aan de oost- en westkant twee kleine poorten, zijn opnieuw opgetrokken uit kleitichels. In deze hof staan een groot aantal beelden van Sachmet opgesteld, evenals op veel andere locaties in en rondom de tempel. Deze beelden zijn gemaakt door Amenhotep III, de Zonnekoning van de 18de dynastie, en hoewel deze koning naar het schijnt ook de Moet-tempel heeft uitgebreid, is het waarschijnlijk dat deze Sachmet-beelden oorspronkelijk in zijn gigantische dodentempel op de Thebaanse westoever (achter de kolossen van Memnon) hebben gestaan en pas in de Derde Tussenperiode vanwege de nauwe associatie van Sachmet met Moet naar haar tempel zijn overgebracht. Verscheidene van deze beelden zijn ook door koningen uit die tijd geüsurpeerd. Op elk van de beelden heeft Sachmet een andere bijnaam. Het precieze aantal is niet bekend, maar het zijn er zoveel dat het waarschijnlijk lijkt dat er ooit 365 zittende en evenveel staande beelden zijn geweest, die samen een monumentale “litanie van graniet” vormden. Dergelijke litanieën kennen wij ook van inscripties in de tempel van Edfoe en elders. Sachmet wordt daarin aangeroepen ter afwering van ziekten en epidemieën die zij met haar “boodschappers” verspreidt en waartegen zij daarom ook als enige bescherming kan bieden.

4. Blik op het binnenste van de Tweede Pyloon, oostelijke vleugel. Links en rechts de Eerste resp. de Tweede Hof, met rijen beelden van Sachmet.

Een goeddeels verdwenen zuilengalerij verbindt de poort in de Eerste Pyloon met die in de Tweede. In de fundering van deze galerij zijn blokken van Nectanebo II aangetroffen, dus ook deze zal uit de Ptolemeïsche periode dateren. Ook de Tweede Pyloon is vermoedelijk ontstaan uit een tichelstenen omwalling (uit de 18de dynastie?) die pas later is vergroot tot een pyloon (Afb. 4). Deze was oorspronkelijk van tichels gebouwd, maar in de Ptolemeeëntijd is de oostelijke vleugel vervangen door een zandstenen exemplaar. Alleen de onderste bouwlagen zijn er nog, maar zodoende kunnen wij nu direct naar binnen kijken in een lage, langwerpige, in twee kamers verdeelde ruimte met in elk geval in de oostelijke een gewelfd dak. Deze ruimte, misschien een crypte waarin cultusvoorwerpen werden bewaard, is vanuit de Eerste Hof toegankelijk via een deur in de noordmuur. Aan de oostkant van deze pyloonhelft bevindt zich een doorgang met daarin een kleine ongedecoreerde kamer. De muren ter weerszijden van de ingang zijn voorzien van een lange mythologische inscriptie en een voorstelling (Afb. 5) van de koning (wellicht Ptolemeus XII) die de dagelijkse voedseloffers consacreert ten overstaan van Chonsoe-het-Kind en de Thebaanse triade (Amon, Moet en Chonsoe). Tegenover deze kamer is nog een deel te zien van de trap die naar boven in de pyloon of naar het dak ervan leidde.

De hoofdpoort in de pyloon was ooit net als die in de Eerste Pyloon voorzien van lange religieuze inscripties, maar daarvan rest helaas niet meer dan een handvol incomplete regels. Achter de Tweede Pyloon ligt de Tweede Hof, ditmaal voorzien van zandstenen muren die gedecoreerd (en deels geüsurpeerd) zijn in de Ramessidentijd, o.a. door Ramses IV. In de oostelijke muur is een kleine poort met inscripties van Sethnacht, de eerste koning van de 20ste dynastie. Rondom de hof zijn vierkante zuilbases te zien die vermoedelijk oorspronkelijk zgn. Osiride koningsbeelden droegen. Ook hier staan weer een groot aantal Sachmet-beelden.

De eigenlijke tempel

Achter de Tweede Hof begint het eigenlijke tempelgebouw. Omdat er van de decoratie vrijwel niets over is, is het moeilijk de verschillende ruimtes precies te dateren en vast te stellen wat hun functie was. In het midden was zoals gewoonlijk een grote schrijn waarin de processieboot van Moet stond opgesteld. Daarachter liggen de drie belangrijkste cultuskapellen, die van Amon, Moet en Chonsoe. Onder de vloer van de middelste, hoogstwaarschijnlijk die van Moet, bevindt

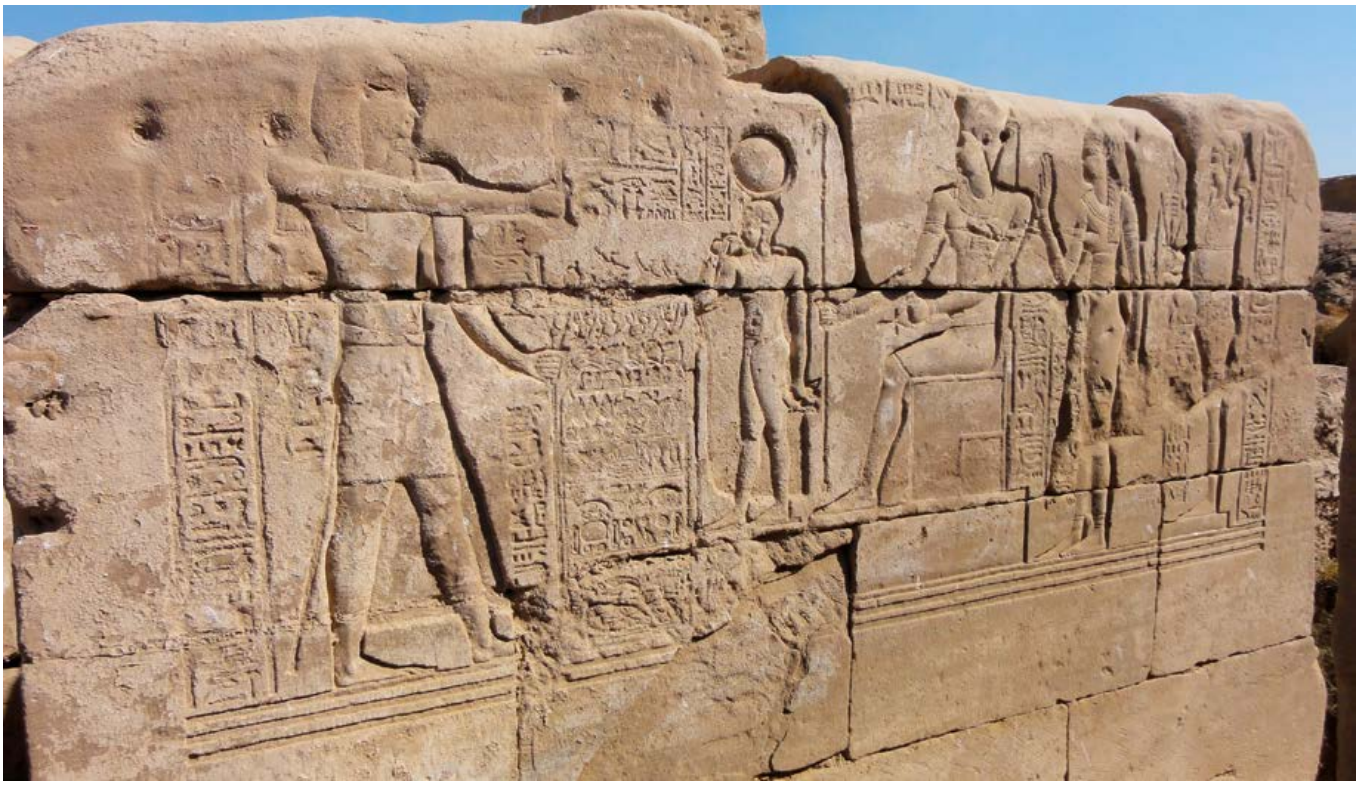

5. Koning Ptolemeus (XII?) consacreert de offers voor Amon, Moet en Chonsoe; de laatste is twee maal afgebeeld: de kleine figuur vooraan stelt Chonsoe-het-Kind voor. Doorgang aan het oosteinde van de Tweede Pyloon.

zich een kleine onderaardse crypte, waarvan de functie onbekend is. Er is slechts een enkele, zwaar beschadigde regel tekst met daarin de cartouche van Taharqa. Deze Nubische farao van de 25ste dynastie heeft op tal van plaatsen in het domein van Moet zijn sporen nagelaten en het is waarschijnlijk dat de huidige vorm van de tempel grotendeels op het conto van deze koning moet worden geschreven. Hij werd ter plaatse vertegenwoordigd door de machtige ambtenaar Montoeemhat, de "stadsvorst van Thebe" en "gouverneur van Opper-Egypte" die weliswaar slechts de rang van Vierde Priester van Amon had, maar die in feite als een soort onderkoning over het zuidelijk deel van Egypte (van Elefantine tot Hermopolis) regeerde in de woelige periode van de overgang van de 25ste naar de 26ste dynastie, waarin Egypte kortstondig werd bezet door de Assyriërs. Aan de oostkant van de Moet-tempel bevindt zich een kleine ruimte, vaak ten onrechte aangeduid als een crypte, met op beide zijwanden een lange quasi-autobiografische inscriptie van deze Montoeemhat. Op de achterwand staat een voorstelling van de tempelinventaris met afbeeldingen van diverse godenbeelden en cultusvoorwerpen met vermelding van de aantallen van elk ervan. Hieronder bevinden zich ook vier bavianenbeelden. In een ruimte even verderop stonden inderdaad tot voor kort vier van deze de opkomende zon aanbiddende stenen bavianen (Afb. 6), die helaas een aantal jaren geleden naar een nieuw museum in Caïro zijn overgebracht.

De contratempel

6. Vier staande, de opgaande zon aanbiddende bavianen, nog op hun originele locatie; nu in het National Museum of Egyptian Civilization in Al Fustat, Caïro.

Zoals bij veel Egyptische tempels het geval is, is er tegen de achtermuur van de tempel een kleine kapel gebouwd die niet in verbinding met de tempel zelf staat, de zgn. contratempel. In het geval van Moet schijnt deze begonnen te zijn met inscripties van Montoeemhat op de achtermuur van de tempel, spoedig gevolgd door een kleine kapel uit de 25ste/26ste dynastie. Deze werd vervolgens door Nectanebo II (30ste dynastie) vergroot tot een klein tempeltje met drie achter elkaar liggende ruimten. Ook Ptolemeus VIII heeft aan de decoratie bijgedragen. Over de functie van de contratempel bestaat geen zekerheid. De meest gangbare theorie is dat hij diende als een plaats waar het "gewone volk", d.w.z. niet-priesters, tot de goden van de tempel konden bidden. Omdat de contratempel onmiddellijk grenst aan de centrale kapel waarin zich het godenbeeld bevond maar er tegelijk van is gescheiden door een dikke muur zonder raam of deur is hij daarvoor bij uitstek geschikt. Maar er is ook wel gesuggereerd dat de contratempel een rol speelde in het ritueel dat zich in en om de tempel zelf afspeelde. In het geval van Moet was de contratempel door een korte trap verbonden met het Isjeroe-meer en het lijkt erop dat deze alleen vanaf het water bereikbaar was. Bij de religieuze feesten van Moet werd de godin in een boot over het meer heen en weer gevaren en het lijkt niet onaannemelijk dat de contratempel hierbij een rol speelde. Maar het een hoeft het ander hier zeker niet uit te sluiten.

Het Isjeroe-meer

Het hoefijzervormige meer dat de Moet-tempel omsluit was oorspronkelijk kleiner dan het nu is en de "armen" ervan waren aanzienlijk minder breed. Dergelijke Isjeroe-meren waren er ook bij andere godinnentempels in Egypte, waarvan die bij de tempel van Bastet in Boebastis, dat wordt beschreven door Herodotus, het bekendst is. Het Isjeroe van Moet is echter het enige nog bestaande meer van dit type. Het speelt een belangrijke rol in de mythologie van de godin; het was door de oergoden gegraven en diende om de woede van de godin te koelen wanneer zij bij de zomerzonnewende na een periode van verzengende hitte vanuit Nubië terugkeerde naar Egypte en dan de verkoelende Nijloverstroming bracht. Op een voorstelling van het meer in het graf van Chabechnet in Deir el-Medina (Afb. 7) loopt er een kanaal vanuit de zuidkant van het meer; helaas wordt niet duidelijk waar dat kanaal heen voert, maar wellicht stond het in verbinding met de Nijl en

steeg het waterpeil van het Isjeroe tijdens de jaarlijkse Overstroming. Zowel aan de west- als aan de oostoever van het meer zijn kades aangelegd; die aan de westoever bevat een aantal hergebruikte reliëfblokken van de weinig bekende farao Hakoris (29ste dynastie).

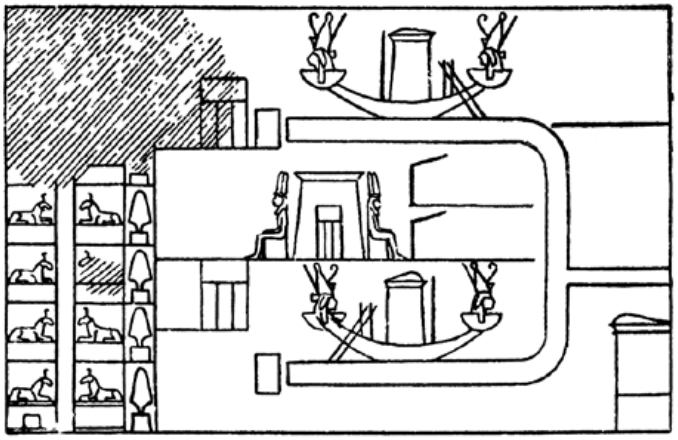

7. Het Isjeroe-meer op een voorstelling uit ca. 1250 v.Chr. Schetsmatige weergave van een afbeelding in het graf van Chabechnet (TT 2) in Deir el-Medina. Bron: J. Černý, *Répertoire onomastique de Deir el-Médineh* (Caïro 1949), 25.

Tempel A

In de noordoost-hoek van het domein van Moet ligt een tempel die qua afmetingen nauwelijks onderdoet voor de Moet-tempel zelf (Afb. 8). Deze tempel lag oorspronkelijk buiten de omwalling en had geen rechtstreeks verband met Moet. Hij werd gebouwd door Ramses II als een "Tempel van Miljoenen Jaren", een aan de koningscultus gewijde tempel die ook na de dood van de koning een rol speelde in zijn dodencultus (de zgn. "dodentempels" op de Thebaanse westoever zijn ook "tempels van miljoenen jaren"). Wellicht speelde hij ook een rol als halteplaats voor de processieboten (een "barkstation") op weg naar het Opet-feest. Een later hergebruikt fragment van een bouwinscriptie dateert de tempel in Ramses' 37ste regeringsjaar. De façade van de tempel werd gevormd door een pyloon van kleitichels met in elk geval aan de oostzijde een bekleding van hergebruikte kalkstenen blokken. Van deze pyloon is

8. Tempel A vanuit het noordwesten. Waar de twee mannen rechts lopen was ooit de Eerste Pyloon van deze tempel.

alleen de fundering nog over. De drempel in de poort is van rood graniet en bestaat grotendeels uit hergebruikte blokken en beeldensokkels uit de Thebaanse Aton-tempel van Achnaton en Nefertiti. Voor de pyloon stonden twee rood-granieten kolossen van verschillende afmetingen; ze werden dan ook niet als paar gemaakt, maar vermoedelijk van elders gehaald. De noordelijke is gemaakt door Amenhotep III en is door Ramses II geüsurpeerd; het hoofd en een arm van deze kolos bevinden zich sinds jaar en dag in het Brits Museum. Behalve de twee koningskolossen stonden voor deze pyloon ook twee reusachtige albasten stèles, waarvan de ene is beschreven met een verkorte versie van het verslag van het huwelijk van Ramses II met een Hethitische prinses in zijn 34ste regeringsjaar, en de andere met een lofzang op 's konings bouwactiviteiten, zoals het Ramesseum en de uitbreiding van de tempel van Luxor. Deze stèles waren gemaakt van twee wanden van een albasten schrijn van Amenhotep II uit Karnak, die recentelijk weer is opgebouwd in het Openluchtmuseum in Karnak. De inscripties van Ramses II zijn daar nu aan de binnenkant te zien.

9. Brokstukken van Osiride koningsbeelden, hergebruikt in de Tweede Pyloon van Tempel A.

De huidige eerste pyloon van de tempel, die dus eigenlijk chronologisch de tweede is, is van steen en is opgericht in het kader van een grootscheepse verbouwing en uitbreiding van de tempel tijdens de 25ste dynastie, de tijd van Montoeemhat, waarbij tal van Ramessidische en oudere blokken, inclusief Osiride koningsbeelden (Afb. 9) werden hergebruikt. Van de decoratie in de tempel is niet veel meer over, maar door een gelukkig toeval is op de noordmuur een gedeelte van een unieke scène bewaard gebleven, nl. de besnijdenis van het goddelijk koningskind en zijn Ka (Afb. 10). Uit deze en andere voorstellingen blijkt dat de tempel in elk geval ten dele gewijd was aan de geboorterituelen van de goddelijke farao zoals we die ook uit enkele tempels uit het Nieuwe Rijk (o.a. Deir el-Bahri, Luxor) kennen. Daarmee werd Tempel A een voorloper van de latere *mammisi*, het geboortehuis dat bij Ptolemeïsche tempels veelal dwars op de hoofdas van de tempel vóór de pyloon is gebouwd en waarin de

10. Besnijdenis van het goddelijk kind en zijn Ka. Noordelijke wand van Eerste Hof van Tempel A.

11. Beschilderde en met bladgoud beslagen bovendorpel, afkomstig van een verdwenen kapel die ooit in Tempel A moet hebben gestaan. Vijf locale vormen van Chonsoe-het-Kind, aanbeden door Asja-ichet (een vorm van Bes) en een Taweret-achtige godin, een van de twaalf maandgodinnen die vaak in de mammisi worden afgebeeld.

geboorte van het goddelijk kind werd gevierd. Tempel A had precies deze oriëntatie ten opzichte van de Moet-tempel en in de Ptolemeïsche tijd was hij inderdaad gewijd aan het goddelijk kind van de Thebaanse triade, Chonsoe-pa-chered (Chonsoe-het-Kind). Op de achterwand van de centrale kapel, helemaal achterin de tempel, zien wij Ptolemeïsche reliëfs met een voorstelling van Moet met het goddelijk kind op schoot. In 2007 werd in de voorhof van de tempel een prachtige, nagenoeg perfect geconserveerde bovendorpel van een kleine kapel (Afb. 11) gevonden met daarop een beschilderde en met bladgoud beslagen reliëfvoorstelling van vijf lokale vormen van Chonsoe-het-Kind die aanbeden worden door twee goden die nauw met geboorte en wedergeboorte in verband staan.

Bij de verbouwing tijdens de 25ste dynastie werd tempel A voorzien van een lange toegangsweg die in oost-westelijke richting dwars op de hoofdas van de Moet-tempel loopt en uitkomt bij een poort van Taharqa. Deze poort werd al eind jaren '70 door de Brooklyn-expeditie ontdekt en is in recente jaren gerestaureerd (Afb. 12). Hoe de weg buiten deze poort verder loopt en waar hij uitkomt is tot dusver niet duidelijk; stond hij in verbinding met de processieweg van het Opet-feest tussen Karnak en Luxor?

Tempel B

Over dit gebouw kunnen wij kort zijn. Het ligt ten zuiden van Tempel A op een hoger gelegen terrein; het heeft een vierkante plattegrond en de hoofdingang op het westen staat door middel van een naar beneden lopende geplaveide weg in verbinding met een poort in de oostmuur van de Eerste Hof van de Moet-tempel. Van de decoratie is vrijwel niets over behalve de voeten van goden en koningen.

Over de functie van het gebouw weten wij niets met zekerheid; het is waarschijnlijk niet een echte tempel, maar zou een zgn. "reine plaats" kunnen zijn, waar de offers voor de cultus werden klaargemaakt, die dan via de poort in de oostmuur van de Moet-tempel en de doorgang in de oostelijke vleugel van de Tweede Pyloon de tempel binnen werden gebracht.

12. De poort van Taharqa, gezien vanuit het zuidwesten.

Tempel C

Deze tempel ten westen van het Isjeroe-meer is gebouwd door Ramses III (Afb. 13) en lag oorspronkelijk buiten de omwalling van het Moet-domein. Hij is gewijd aan de Thebaanse triade en lijkt veel op de tempel van Ramses III in de Eerste Hof van de grote Amon-tempel van Karnak, die een barkstation is. Dat zou ook het geval kunnen zijn met Tempel C, maar de decoratie is vrijwel overal verdwenen en dus tasten wij voor de interpretatie van deze tempel grotendeels in het duister. Misschien is de functie ervan vergelijkbaar met die van Tempel A in zijn oorspronkelijke gedaante en was hij zowel een barkstation op de processieweg naar Luxor als een "Tempel van Miljoenen Jaren". Daarop wijst misschien ook de vondst van een schitterend granieten beeld van Ramses III, dat in 2002 door het team van de Universiteit van Baltimore in brokstukken werd aangetroffen onder de vloer van de centrale kapel. Het is inmiddels gerestaureerd en te bewonderen in het Luxor Museum. De best bewaard gebleven reliëfs van de tempel bevinden zich op de achtermuur (offerscènes) en op de buitenkant van de westmuur (oorlogsscènes, met name met betrekking tot de Libische oorlogen van Ramses III). In de voorhof is nog een tribuutscène te zien.

13. Tempel van Ramses III ("Tempel C"), ten westen van het Isjeroe-meer.

Tempel D

Onmiddellijk naast de poort van Taharqa, met de achterwand tegen de grote omwalling, ligt een klein tempeltje met de ingang op het zuiden. Het werd gebouwd door Ptolemeus VI en uitgebreid door Ptolemeus VIII. Dit tempeltje is lang aangezien voor een barkstation, maar dat is het niet. Uit de reliëfs en inscripties komt naar voren dat in elk geval twee aspecten in de

cultus een rol speelden. Eén ervan is de verering van de vergoddelijkte voorouders van de Ptolemeïsche koninklijke familie, zoals we die ook uit verschillende andere tempels uit deze periode kennen. Een grotere verrassing was dat uit opgegraven fragmenten van reliëfs en zuilen bleek dat de tempel ook gewijd was aan een speciale vorm van de godin Moet, Asj-sedjemes ("Wordt zij geroepen, dan luistert zij"), beschermvrouwe van jonge vrouwen. Deze godin was tot dusver alleen bekend uit enkele persoonsnamen. Waarschijnlijk werd zij aangeroepen door vrouwen die te kampen hadden met problemen bij het vinden van een partner, kinderloosheid of huwelijksproblemen.

Tenslotte

Naast de hierboven kort besproken hoofdgebouwen in het tempeldomein van Moet waren er op diverse plaatsen ook kleine kapellen die hier niet in detail behandeld kunnen worden. Zij dateren vooral uit de 25ste en 26ste dynastie en behoorden toe aan Montoeemhat, diens zoon Nesptah en verschillende andere personen. Bij sommige gaat het om zgn. Ka-kapellen die een rol speelden in de dodencultus van de eigenaar en hem opnamen in de dagelijkse offercultus in de tempel. In de kapellen stond een beeld van de betreffende persoon opgesteld. Sommige van deze beelden werden dan als een soort heiligen vereerd en werden aangeroepen bij ziekte en ongelukken zoals slangen- en schorpioenbeten. Een van deze kapellen, toebehorend aan de Hogepriester van Re in Heliopolis, Horwedja, is met dit doel aan de binnenkant voorzien van magische inscripties. Hij werd in brokstukken gevonden en is recentelijk door de Brooklyn-expeditie weer in elkaar gezet.

Hoewel Augustus en Tiberius de omwalling nog hebben gerestaureerd "om het gepeupel buiten te houden", blijkt uit de aanwezigheid van grote aantallen Romeinse huizen en werkplaatsen in met name het noordelijke deel van het domein en tegen de Eerste Pyloon aan dat dit gebied in de 2de eeuw van onze jaartelling zijn sacrale functie begon te verliezen. Niet lang daarna maakte de komst van het Christendom daar definitief een eind aan. Maar hoewel er op een gegeven moment wel een koptische heilige genaamd Kalasiris in de zuilengalerij vereerd werd, zijn er geen aanwijzingen dat er ooit een koptische kerk in het domein van Moet gestaan heeft.

Ondanks zijn ruïneuze toestand en het gebrek aan grote met reliëfs versierde wanden is het domein van Moet al met al toch een buitengewoon interessant monument, dat een nadere kennismaking meer dan waard is.

Literatuursuggesties

J. VAN DIJK, Over de tempel en de cultus van de Egyptische godin Moet, in: J. van Dijk (red.), *Onder Orchideeën. Nieuwe Oogst uit de Tuin der Geesteswetenschappen te Groningen* (Groningen, 2010), 63-76; zie www.jacobusvandijk.nl/publications.html.

W.H. PECK, Mapping the Temple of the Goddess Mut, Karnak: A Basis for Further Exploration, in S.H. D'Auria (red.), *Offerings to the Discerning Eye. An Egyptological Medley in Honor of Jack A. Josephson* Leiden & Boston 2010, 253-262.

R.A. FAZZINI & J. VAN DIJK (red.), *The First Pylon of the Mut Temple: Architecture, Decoration, Inscriptions*, Orientalia Lovaniensia Analecta, Leuven 2014.

B.M. BRYAN, The New Kingdom temple of Mut: an emerging image, in R. Danforth, (red.), *Preserving Egypt's cultural heritage: the conservation work of the American Research Center in Egypt*, San Antonio & Caïro 2010, 31-36.

H. TE VELDE, Towards a Minimal Definition of the Goddess Mut, *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 26 (1979-1980), 3-9.

Beide expedities in het domein van Moet houden een weblog bij van hun werkzaamheden; die van het Brooklyn Museum is te vinden op http://www.brooklynmuseum.org/features/mut; die van Johns Hopkins University op http://www.jhu.edu/egypttoday/.